

KELÂM'DA BİLGİ PROBLEMİ

İLÂHİYAT FAKÜLTELERİ V. KELÂM ANABİLİM DALI EĞİTİM-
ÖĞRETİM MESELELERİ ve KOORDİNASYON TOPLANTISI

ve

“KELÂM'DA BİLGİ PROBLEMİ” SEMPOZYUMU

15-17 Eylül 2000

Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

(BİLDİRİLER)

Editörler:

Orhan Ş. KOLOĞLU

U. Murat KILAVUZ

Kadir GÖMBEYAZ

BURSA 2003

ÂMİDÎ VE BAZI KELÂMÇILARDA BİLGİ TEORİSİ

Prof. Dr. Emrullah YÜKSEL*

1- Bilgi Sorunu:

Erbâbınca bilindiği üzere bilgi sorunu, felsefenin temel konularından birisini teşkil etmektedir. Bu sorun felsefede Milât'tan önce beşinci asırda yaşayan Sofistler'e (Protagoras, Gorgias, Prodicus vb.) kadar varmaktadır. Ancak, bilgi sorunu "bilgi teorisi" olarak 19. asrın ikinci yarısında ortaya çıktı ve felsefede ayrı bir sorun olarak incelenmeye başlandı. Böylece "bilgi teorisi", bütün bilimlerde elde edilmeye çalışılan bilginin kendisini, bilgi yetenekleri akıl ve deneyi kavramaya, idrâki incelemeye ve bilginin imkânlarını araştırmaya çalışır. Şu halde "bilgi teorisi", "bilgi"nin mâhiyetini, kaynağını, değer ve sınırını söz konusu eder.

İslâm düşüncesinde kelâm ile ilgili kitaplarda da bilgi sorununa yer verildiğini görmekteyiz.

Kelâm ilminde bilgi teorisiyle ilk meşgul olanların Mu'tezile kelâmçıları olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 330/941) *Makâlât*'inde parça parça Mu'tezilîler'e ait bilgi sorunu üzerinde durulduğuna ilişkin kanıtlara rastlamaktayız.¹

Mâtürîdî kelâmında ise bilgi teorisi, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944)'den itibaren bağımsız bir başlık altında ele alınıp incelenmiştir. İmâm Mâtürîdî *Kitâbu't-Tevhîd*'inde bilgi edinme yollarını "duyular", "haberler" ve "nazar (akıl yürütme)" başlığı altında işlemiştir.² Aynı şekilde sonraki Mâtürîdî kelâmçılarından Ebu'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115), *Tabsıratu'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*'inde, Ebu'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî (ö. 493/1099), *Usûlu'd-Dîn*'inde, Nureddîn es-Sâbûnî (ö. 580/1184), *el-Bidâye fi Usûli'd-Dîn* adlı kitaplarında "bilgi teorisi"ne yer vermişlerdir.

Aynı şekilde Eş'arî kelâmçıları da bu geleneği görmekteyiz. Onlardan Kâdı Ebû Bekr el-Bâkılânî (ö. 403/1012), Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037), İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî (ö. 478/1085), Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö. 505/1111), Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1210), Seyfüddîn el-Âmidî (ö. 631/1233), Kâdı el-Beyzâvî (ö. 685/1286), Adudüddîn el-İcî (ö. 756/1355), Sa'düddîn et-Taftazânî (ö. 793/1390), Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413) eserlerinde "bilgi teorisi"ni ele almışlardır.

Felsefede Sofistler, eşyanın mutlak gerçeğini tanıyamayacağımızı söylediler. Onlara göre herkesin bildiği kendi duyularından elde ettiği'dir. İnsan için doğru, ancak duyuları ile duyduğudur. Bu da fertten ferde değişir. Böylece onlar, insan bilgisinde eşyanın mutlak gerçeğine kesin olarak erişebileceğini iddia eden "dogmatizm"e karşı çıktılar.

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekan Yardımcısı, Temel İslâm Bilimleri Bölümü Başkanı.

¹ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, thk. M. Muhyiddîn Abdulhamîd, Kahire 1969, II/31-35, 69-74, 77-83; krş. Albert N. Nader, *Le Système Philosophie des Mu'tazila*, Beyrouth 1956, 221 vd.

² Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, nşr. Fethullah Huleyf, Beyrut 1970, 7 vd.

İslâm kelâmcıları, bilginin gerçek olduğunu ve eşyâ hakkında kesin bilgi meydana gelebileceğini kabul ederek Sofistler'e açıktan karşı koydular. Kelâm kitaplarında "Eşyânın hakikatleri sabittir. Aslı vardır. Bilgimiz o sayede gerçekleşir" ilkesini kendilerine kural edindiler. Tabii bizim eşyâdan edindiğimiz bilgi, eşyânın niteliklerine ve tavırlarına ait olup eşyânın cinsi ve bütünü hakkında kısa ve toplu bir bilgidir. Aksi takdirde şüphecilerin görüşlerini günlük hayatta uygulamaya kalkışacak olsaydık, dünyada yaşamamız mümkün olmadığı gibi bütün hayat da felce uğrardı.

Öte taraftan günlük zorunlu yaşantılarımız yanında dinî hakikatlerden olan Allah, âhiret gibi meselelerin tasdiki, hep bu eşyâ sayesinde bilgi edinmemizin imkânını kabul etmeye dayanmaktadır. Biz, Allah'ı dolaylı yoldan (âlem vasıtasıyla) bildiğimize göre, bu dolaylı bilgiyi bize veren, gördüğümüz bu âlemdir. Allah'ın eseri olan bu âlem üzerinde (eserden müessire) akıl yürüterek ilk sebep olan Allah'ın varlığı tasdik edilir. Şu halde kelâm ilminde Allah'ın varlığını bilmemiz, bu âlem aracılığı ile gerçekleşmektedir. Eğer eşyâ hakkında bilgi sağlayacak durumda olmasaydık, Allah'ın varlığı ile ilgili bilgimiz imkânsız olurdu.

2- Bilginin Tanımı:

"Bilgi" kelimesi, Arapça'da bazen "ilm", bazen de "ma'rifet" kelimesiyle ifade edilmektedir.

Câhiliyye çağında "ilm", kişinin bir şey hakkında kendi tecrübesiyle kazandığı bilgiye denirdi. "İlm" in karşıtı olarak da sübjektif düşünmekten gelen, güvenilmeyen, tecrübeye dayanmayan anlamında "zan" kelimesi kullanılıyordu.

Kur'ân'da da "bilgi" kelimesi "zann"ın karşıtı olarak ele alınmıştır. "Onların kesin bir bilgileri yoktur, onlar sadece zannediyorlar" (XLV/24). Yine Kur'ân-ı Kerîm, "zann"ın kaynağının hayvanî düygular (ehvâ=istek ve arzular) olduğunu belirterek "zann"ın daha iyi açıklanmasını sağlamıştır. "Hayır, zulmedenler (kâfirler), ilimsiz, kendi hevâlarının (istek ve arzularının) peşinden gittiler" (XXX/28-29).

Kelâmcılardan bazılarının "bilgi" tanımlarını şu şekilde yaptıklarını görmekteyiz:

Mu'tezile'den Ebu'l-Kâsım el-Belhî el-Ka'bi (ö. 319/931)'ye göre "bilgi, bir şeye olduğu gibi inanmaktır."³ el-Cübbâî (ö. 303/915-916), "bilgi, bir şeye zarûrî olarak veya delil ile olduğu gibi inanmaktır"⁴ şeklinde bir tanımda bulunur. el-Cübbâî'nin oğlu Ebû Hâşim (ö. 321/933) de "bilgi, bir şeye nefsin kararlılığı/kesinliği ile beraber olduğu gibi inanmaktır"⁵ tanımını verir.

Mu'tezile'nin bilgi tanımında gösterdiği titizlik, "bilgi" ile "imân"ı özdeşleştirmek ve taklidcinin imânını reddetmekten kaynaklanmaktadır. Şu halde bilgide de imânda da tahkik edilmiş yani doğrulanmış olmak esastır.

Seyfüddîn el-Âmidî, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'ye ait üç tane "bilgi" tanımını kaydeder: "Bilgi, ona sahip olan kimsenin bilgin olmasını gerektirir";

³ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, İstanbul 1928. 5.

⁴ a.e., aynı yer.

⁵ a.e., aynı yer. krş. Ebu'l-Muîn en-Neseî, *Tabsıratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*. haz. Prof. Dr. Hüseyin Atay. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. Ankara 1993. 9-10.

“Bilgi, kendisinde bulunan kimseye bilgin ismini gerektirir”; “Bilgi, bilineni olduğu gibi anlama (idrâk)dır”.

Seyfüddin el-Âmidî, bu tanımların tam olmadığını belirtir ve eleştirir. Çünkü “bilgi”, tanımlanırken ilk iki tanım da “bilgi”den daha kapalı olan “bilgin” kelimesi kullanıldığı için eksiktir. Üçüncü tanıma da “bilgi”den bir tür olan “anlama” (idrâk) alındığı için eksiktir.⁶

Kâdı Ebû Bekr el-Bâkılânî, bilgiyi, “bilineni olduğu gibi bilmektir” diye tanımlamıştır. Âmidî, bu tanımı eksik bulur. Çünkü “ma’rifet” deyimini kullanılmıştır. Oysa Allah’ın ilmine ma’rifet denilmediği bilinmektedir. İkinci olarak da tanımda “bilinen” (malûm) kelimesi kullanılmıştır. “Bilinen”, “bilgi”den türediği için türeyen türediği şeyden daha açık olamaz.⁷

Üstad Ebû Bekr b. Fûrek (ö. 406/1015)’in tanımı da şöyledir: “Bilgi, ona sahip olan kimseden fiilin sağlam ve muhkem meydana gelmesi doğru olan bir niteliktir”. Âmidî’ye göre, bu tanımda fiilin sağlam ve muhkem kılınması, sadece “bilgi”ye bağlandığı için eksiktir. Halbuki aynı derecede “kudret”e de ihtiyaç vardır.⁸

Âmidî’ye göre, “bilgi, öyle bir niteliktir ki, ona sahip olan sîje için tümel anlamların gerçekleri arasında bir seçkinlik meydana gelir ki, onun karşısına imkân yoktur”.⁹

Ebû Mansûr el-Mâturîdî’nin “bilgi” tanımı ise şöyledir: “Bilgi, öyle bir niteliktir ki kendisinde bulunan kimseye zikri mümkün olan her şey onunla görünür”.¹⁰

Mu’tezile kelâmcılarının tanımında göze çarpan nokta, bilgi ile imânın aynı sayılmasıdır. Bu bilgi ve imân doğrulanmış olmakla kayıtlıdır.

Ehl-i Sünnet kelâmcılarına göre bilgi ile imân ayrı ayrı şeylerdir. Eğer bilgi, bir çeşit inanç olsaydı, her bilgi sahibinin inanan olması gerekirdi.

3- Bilgi Türleri:

Ehl-i Sünnet kelâmcılarında bilgi türlerinin aşağıda olduğu gibi tasnif edildiğini görmekteyiz.

Bilgi, önce iki kısma ayrılır:

Birincisi, Allah’ın bilgisidir. Bu, öncesiz (kadîm) olan bilgidir. Bu bilgi, ne zorunlu, ne kazanılmış, ne duyulardan, ne fikir ve akıl yürütme (nazar)den meydana gelmiştir. Şu kadar var ki bu bilgi, bilinenlerin hepsini ayrıntılarıyla kapsamaktadır. Allah Teâlâ, her olmuş olanı, olacak ve olmayacak her şeyi bilir. Bu bilgi, tek ezelf olup sonradan meydana gelme değildir.

İkincisi, yaratıkların bilgisidir. Bu bilgi de; A) Zarûrî (zorunlu) B) Mükteseb (irâdeye dayalı) olmak üzere ikiye ayrılır:

A) Zarûrî (zorunlu) bilgi de ikiye ayrılır:

⁶ el-Âmidî. Seyfüddîn. *Ebkâru'l-Efkâr*. Süleymaniye Kütüphanesi. No: 747. vr. 2b: krş. Emrullah Yüksel. *Âmidî’de Bilgi Teorisi*. İşaret Yayınları. İstanbul. 1991. 47.

⁷ a.g.e.. 48.

⁸ a.g.e.. 49.

⁹ a.g.e.. 58.

¹⁰ Ebu’l-Muîn en-Nesefî. *Tabsuratü'l-Edille*. 19: krş. el-Cürcânî. *Şerhu'l-Mevâkıf*. I. 36.

a) Apaçık bilgi b) Duyulara ait bilgi.

a) Apaçık bilgi de ikiye ayrılır:

1) Olumluluk (isbât) konusuyla ilgili apaçık bilgi: İnsanın kendi varlığına ve kendisinde meydana gelen acı, lezzet, açlık, susuzluk, sıcaklık, soğukluk, üzüntü, mutluluk ve benzerlerine ait bilgi.

2) Olumsuzluk (nefy) konusuyla ilgili apaçık bilgi: Çelişiklerin imkânsızlığını bilmemiz. Meselâ, bir şey hem öncesiz (kadîm), hem sonradan meydana gelen (muhtes) olmayacağına ait bilgi ve bir kimsenin aynı anda hem diri, hem ölü olamayacağına ve bir şeyi bilen kimsenin aynı anda o şeyin câhili olduğu niteliğini taşımayacağına ait bilgi.

b) Duyulara ait bilgi. Beş duyumuz (görme, tatma, dokunma, koklama, işitme) ile ilgili bilgidir.

B) Mükteseb (irâdeye dayalı) bilgi: a) Aklî, b) Şer'î diye ikiye ayrılır.¹¹

4- Bilginin Kaynağı Problemi:

Kelâm ilmi bilginin kaynağı konusunda üç temel unsur kabul etmektedir. Bunlar: 1) Duyular 2) Doğru haber a) Tevâtür, b) Peygamberin haberi 3) Akıl.

Görüyoruz ki kelâmcılar, duyular ve akıl ile objektif bilgi elde edilebileceğine, kelâm sisteminin bunun dışında temellendirilemeyeceğine kesinkes inanmaktadırlar. Tabiatıyla bu bilginin kaynaklarının yanında Peygamberin haberi ve tevâtür haber de yer almaktadır.

Zaten Allah Teâla, Kur'ân-ı Kerîm'inde insanları akıllarıyla hem dış âlemi, hem kendi nefislerini, hem ilâhî mesajları düşünmeye, akıl erdirip incelemeye teşvik etmektedir. Bu yollarla hakikate erişilemeyecek olsaydı, Cenâb-ı Allah böyle bir öğütte bulunmazdı.

Kaynakça:

Yukarıdaki dipnotlarda geçen kaynakların dışında faydalanılan eserlerden bazıları şunlardır:

1- A. S. Tritton, *İslâm Kelâmı*, çev. Prof. Dr. Mehmet Dağ, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara 1983.

2- Doç Dr. Mehmet Dağ, *Eş'arî Kelâmında Bilgi Problemi*, İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, IV, Ankara 1980, 97-114.

3- Prof. Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Ankara 1974.

4- Ebû Bekr Muhammed el-Bâkılânî, *Kitâbu't-Temhîd*, nşr. Richard J. McCarthy, Beyrut 1957.

5- İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, nşr. M. Yusuf Mûsâ, Ali Abdulmun'im Abdulhamîd, Kahire 1950.

6- S. Ş. el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, (Hasan Çelebi ve Siyalkutî hâşiyeleriyle birlikte), Matba'a-i Âmire, 1292 h.

¹¹ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, 8-9.